

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№4/2024

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2024

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токал Газиосманпаша университеті, Токал, Туркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 24.12.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4

Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Подписано в печать 24.12.2024 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkerova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabekuly D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan L.A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
- Senmez O.F.** (PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev

Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 24.12.2024 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

АКИЖАНОВА Д.М., ОМАРОВА А.С., ЧЕШМЕДИЕВА-СТОЙЧЕВА Д.С.	Вопросы межъязыковой передачи топонимов Республики Казахстан	7
АҚЖІПТОВА А.О., САЛҚЫНБАЙ А.Б., СӘРСЕНБАЙ Ж.А.	Абай өлеңдеріндегі окказионалды субстантиваттар	18
АУБАКИРОВА А.Е., ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш., ЖУАНЫШПАЕВА С.Ж.	Новые термины на казахском языке: история и опыт	32
ӘЛІСЖАН С.Қ.	Термин қалыптастырудың өзекті мәселелері	44
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Тұрақты тіркестердегі «төрт түлік мал» концептісі	53
ДАВЛЕТОВА С.Е., БИЖКЕНОВА А.Е.	Вернакулярлық контенттерді жер атауларында қолдану және оның тілдік-танымдық ерекшеліктері	61
ДОЛДИНОВ С.А. ЖУСУПОВА Г.М. ВЕРБА Е.А.	Аргументация и убедительная речь в политике Казахстана	76
ЖАКУПОВ Ж.А., ТҮЙЛЕБАЕВА Қ.Б.	Сөз семасиологиясындағы синергетика	88
ИБРАЕВА М.Б.	Постсубмәдениет өкілдерінің тілдік бейнесі	98
ISKAKOVA G.ZH., RYSPAYEVAD S.	Language and emotions: emotional lexicon in a literary text (based on the works of A. Kekilbayev, Ch. Aitmatov)	107
ИСПАНДИЯРОВА А.Т.	Қазақ халық лирикасындағы когнитивті метафораның семантикалық сипаты	121
SAGIDOLDA G., RAINBEKOVA G.S.	On lexicography of antonyms in the kazakh language	130
ТҮРҒАНБАЕВА Қ.М., САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Қазақ-түрік тілдеріндегі баланың дүниеге келуіне қатысты фразеологизмдердің этнографиялық сипаты	138
УРАЗАЕВА Қ.Б., ЖАРҚЫНБЕКОВА Ш.Қ., ЕРІК Г.	Языковая личность бия и эффективная коммуникация	147

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES

АБДРАСИЛ Н.С., ЖАПАРОВА А.Ж.	Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі метафораларды салыстырмалы талдау (түпнұсқа және аударма нұсқалары негізінде)	158
АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., ДАУЫЛБАЙ М.	Әбіш Кекілбайдың «Ханша-дария» хикаясындағы Гүрбелжін бейнесі	171
АСАН Н.Б., ХАЛИКОВА Н.С.	Әлішер Рахаттың «Параллель» романының қазіргі қазақ прозасының дамуындағы орны	179
БАЙТУРИНА У.К.	Русский социализм Н.Г. Чернышевского и русская идея Ф.М. Достоевского	189

КӘРІМХАН З.Т., ӘУБӘКІРОВА Қ.Ә., ТОҚТАРБАЙ Е.Н. МАНСУРОВА Ә.Ж. ОРДА Г.Ж.	Қазақ әдебиетіндегі мемуаристика. Отыншы Әлжанұлы жазған қазанама естелік ретінде	199
НЕСИПБЕКОВА А.С., СМАГУЛОВ Ж.К.	Мағжан мен Сәкен: тұлғалар тұтастығы	216
СҰЛТАНҒАЛИЕВА Р.Б., БІРЛЕСОВА Б.Б.	Қазақ әңгімелеріндегі бақсы сарыны	225
TASNEKOVA A.T., ZHURUSSOV N.K., SHARAUOV A.K	Ideological and thematic basis of children's folklore in the research of Bekmurat Uakhatov	238
ТУРСЫНХАНОВА Қ.Қ., МУКАЖАНОВА Р.М. *ХУСАИНОВА А.К.	Шәкәрімнің ақындық кітапханасы Түркі фольклорындағы «әйел» бейнесінің гендерлік аспектісі	249 260

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

JANDILDINOV M.K., ZHAPAROVA A.ZH., TUSSUPBEKOVA M. ZH.	The role of online resources in the process of english learning	270
КЕРІМБЕКОВА Б.Д. ОТАРБАЕВА Ғ.Н.	Әдебиет сабағында оқушылардың креативті ойлауын қалыптастыра отырып шығармашылыққа баулу жолдары	281
ҚУАНБАЕВА Ж.С., БАЙҒҰТОВА Д.Н., ИБРАГИМОВА У.Б.	Цифрлық білім беруде геймификация оқытудың жаңа тәсілі ретінде	291

Р.Б. СҰЛТАНҒАЛИЕВА¹ Б.Б. БІРЛЕСОВА² М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
(e-mail: r.sultangalieva@mail.ru¹, brlesova@bk.ru²)

ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ БАҚСЫ САРЫНЫ

Аңдатпа. Қазақ әдебиетінің фольклорлық және рухани қазыналарының бірі болып саналатын бақсы сарынының түп тамыры ежелгі дәстүрлер мен наным-сенімдерге негізделген. Көшпелі қазақ өмірінде бақсылардың функционалдық қызметі кең болып, бақсылар жырау, емші, көріпкел, халықтың рухани жетекшісіне айналған. Әдебиеттегі бақсы сарыны сонау мифологиядан бастау алып, аңыз, жыр-дастандар, әңгімелермен жалғасын тауып, қоғамдық өмірде ерекше рөл атқарып қана қоймай, халықтың өмірге деген көзқарасын айғақтайтын элементке айналған. Қазақ фольклорындағы шығармалар мен оларда кездесетін бақсы бейнесі тақырыптың көнелігінің айғағы болып саналады. Әдебиетте болмыстағы алуан түрлі құбылыстарды, өмір шындығының өзекті сипаттарын, бейнелі-жанды көріністер арқылы бақсы образы толыққанды орын алған. Қазақ даласында XVIII ғасырда бақсылыққа ерекше ден қойып, зерттеу жұмыстары жүргізіліп, қағаз бетіне түсіру жұмыстары басталған еді. Қазақ ғалымдарынан бөлек қазақ даласындағы бақсылықты орыс ғалымдары да зор қызығушылықпен ізденіп, еңбектерінде пайымдап сараптаған.

Мақалада қазақ әдебиетіндегі бақсы сарыны тақырыбы зерделеніп, әңгімелердегі бақсы бейнесін ашу үшін әдебиет пен мифтің, фольклордың өзара байланысы мен ерекшелігі көрсетілген. Оның көркемдік ерекшеліктері, тақырыптық, мазмұндық мәні талданып, әдебиетте бейнеленуі сөз болады. Әр ұлттың «бақсы» атауына берген анықтамалары келтіріліп, көрнекті ғалымдардың зерттеу еңбектері бойынша ережелерге шолу жасалған. Зерттеудің алғышарты болған бақсы образы тек емдеумен айналысатын жан ретінде ғана емес, дәстүр мен мәдениеттің символы, адам мен қоғам мәселелерін түсінетін, моральдық қолдау көрсететін тұлға ретінде әңгімелерде бейнеленеді. Бұндай бейнесі көбіне диалогтық қатынастарда ашылып, күрделі образ жасайды.

Мақалада талданатын бақсы ойыны, ойын барысындағы қимыл-әрекетіне назар аударылып, бақсы ойынының негізі рух-иелік көне таным-түсініктермен тамырласып жататындығы көрсетіледі. Бақсы ойынына шығармалардан нақты мысалдар келтіріліп талданады. Қазақ әдебиетінде бақсы тақырыбы шығармаларына негіз болған Жүсіпбек Аймауытовтың «Қара бақсы», Жүмекен Нәжімденовтың «Бақсы», Думан Рамазанның «Бақсы мен пері» туындылары зерттеу нысанына алынып, бақсы рөлі бағамдалған. Әдебиеттің әр дәуіріндегі бақсыға, бақсылыққа деген тұжырымдар әңгімелер арқылы көрсетілген. Халық дүниетанымы мен сенім жүйесіндегі бақсының орны шығармалар арқылы көрсетіліп, қоғамдағы ықпалы айқындалған.

Түйін сөздер: әңгіме, образ, сарын, бақсы, шаман, діни культ, бақсы ойыны

Кіріспе. Бақсы – түркі тілдес халықтардың ішінде кеңінен етек жайып, халық арасында рухани емшіліктің көрінісі болды. «Бақсы» сөзі адамзат баласының таным-түсінігінде қасиетті деп саналатын ұғым болып қалыптасты. Дегенмен әр халықтың «бақсы» атауына берер мағыналарында өзіндік айырмашылықтар бар. Мәселен, түрікмендерде «бақсы» деп ақын-жырауларды атаса, ұйғырлар білімгер, дана адамды «бақсы» деп атаған. Қырым

хандығы тұсында хатшыны «бақсы» деп атау әдетке айналса, қыпшақтар бақсыны «қам» деп атаған. «Қам» деп атау арқылы қоғамның, адамның қамын ойлаушылар дегенді білдірген [1, 344]. Қазақ жұртының түсінігінде «бақсы» ұғымы – аруақтармен байланысы бар, жын-шайтандардың кесапатынан қорғаушы, қарапайым адамзат баласында бола бермейтін тылсым күш иесі болып саналады. Бұл тақырыпта зерттеу жұмысын жүргізіп, бақсылардың қызметі, оларға тән қасиеттері мен мәртебелері жайлы тереңнен сөз қозғаған ғалымдардың бірі Шоқан Уәлиханов болды. Ол өзінің «Қазақтардағы шаманизмнің қалдықтары» атты еңбегінде былайша сипаттап көрсетеді: «Бақсылар аспан мен рухтың қамқорлығындағы адамдар тәрізді құрметке ие. Бақсы – басқалардан жоғары сиқыр мен білімге ие адам, ақын, музыкант және дәрігер» [2, 560]. Осылайша ғалым бақсылардың бойында болатын емшілік қасиетті олардың аруақтар мен Құдаймен жақын болуында деп түсіндіреді. Ғалым З. Қожалымов болса: «Бақсылық өнер – тәңірдің сиы, құпиясы. Бақсы өз ортасына басшы және шипагер қызметін атқарып, өзінің болжампаздық, көріпкелдік, құмалақшылық, сиқырлық, ақын-сазгерлік ерекшеліктерімен халықты өзіне иландыру сенімі арқылы емдейді» [3, 310]. Ә. Төлебаев өзінің «Қазақтағы бақсылық» атты зерттеу мақаласында бақсы деген сөздің шығуы көбінесе «бағу» - ауруды бағу, емдеу, қарау ұғымдарымен байланыстырылады [4]. Түркі тілдес халықтардан бөлек славян халықтарының арасында да бақсы бейнесі ұқсас болып келеді. И. Обремский зерттеулерінде бақсылардың өз жұмыстары үшін ақы алғанын келтіреді. Бірақ олар үшін нағыз сыйақы – қоғамда өз орындарын қалыптастыру. Соның нәтижесінде ер адамдармен бір дәрежеде жиналыстарға қатысып, қоғамдастықтың кез келген мүшесімен тең сөйлесуге құқықтары болған [5, 42].

Әдебиет – өмірдің айнасы десек, өмірде де, әдебиетте де кездесетін бақсы жыры, бақсы сарыны фольклордың өзге сарын-күйлерінен бөлек. «Бақсы жырларының күйі суық, жат сарынды, тыңдаған надан адамның сезіміне суық қиял елестеткендей, надан адамның бойын шымырлатып, ойын түршіктіргендей болады» [6, 83]. Жырлардағы бақсының сөз саптаулары қуаты күшті, тыңдаушыны иландырып, суретті елестетіп, сырлы сөздермен өрнектейді. «Тоқсан қойдың терісінен тон шықпаған жара бас дәу», «аспандағы көк перінің ішіндегі дәу пері», «ұзындығы қырық құлаш, кереге бойлы, қаптаған неше түрлі жыландар» деген алапатты суреттеулердің шығармаларда кездесуі бақсылардың фольклор жасаушылардың бірі, орақ тілді тұлғалар екендігінен дәлелі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазақ қоғамында, мәдениетінде, дүниетанымында бақсылардың алатын орны жоғары болды. Халықтық этнографиялық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып саналатын бақсылық әдеби шығармаларда өз бейнесін тапты. Әр жазушының бақсы бейнесін шығармада көрсетуде өзіндік ерекшелігі, мәнері бар. Қазақ әдебиетінде бақсы сарынының кездесуі, берілу стилі, сомдаудағы мақсатын пайымдау мақаланың арнайы зерттеу нысаны болып табылады.

Мақалада қазақ және шетел ғалымдарының, әдебиеттанушыларының еңбектеріндегі тұжырымдар басшылыққа алынып, талдаулар жасалды. Жүсіпбек Аймауытов, Жүмекен Нәжімеденов, Думан Рамазан сынды қаламгерлер әңгімелеріндегі бақсы сарыны тақырыбын игеру, зерттеу барысында бірнеше әдістер қолданылды. Бақсы сарынының әңгімелердегі бейнесін ашу барысында мазмұндық талдаулар жасалып, мәтіндердің ішкі мағынасы ашылды. Жүсіпбек Аймауытовтың «Қара бақсы», Жүмекен Нәжімеденовтың «Бақсы», Думан Рамазанның «Бақсы мен пері» әңгімелерінен үзінділер келтіріліп, тақырыптық ерекшеліктері мен символикасы анықталды. Бақсы сарынының мәдени-рухани маңызын түсіну үшін семиотикалық әдіс арқылы оның мәні мен функциясы талданды. Мифопоэтикалық әдіс арқылы бақсылықты әдебиеттегі мифологиялық элементтермен байланыстыра отырып, мифологиялық негіздері мен қалай көрініс табатыны анықталды. Мысалы, Думан Рамазанның «Бақсы мен пері» әңгімесіндегі пері қызының сомдалуы, оған ғашық болуы, перілер елінде өмір сүруі сынды сюжеттер кездеседі. Әңгімелердегі сюжеттік композициясына назар аударылып, құрылымдық талдау әдісі қолданылды.

Сипаттамалық жүйе әдісінің бірнеше бағыттары бойынша, атап айтқанда:

- бақсы сарынының негізгі элементтері сипатталды: бақсы ойыны, рухани көмекшілері, емдеу рәсімі;

- бақсылықтың ритуалдық сипаттары жүйеленді: бақсылық ойында қайталанатын элементтер, бақсының аспаптары, олардың қолдану мақсаты;

- әдебиеттегі бақсылық сарынның типологиясы анықталды: әңгімелердегі бақсының функциясы;

- рухани және мәдени мәні талданды: әдебиеттегі көріністері арқылы бақсылардың халық өміріндегі орны көрсетілді. Осылайша әңгімелердегі бақсылық сарынды кешенді түрде қарастырып, әдебиеттегі маңызы, рөлі тиянақталды.

Талқылау мен бақылау. XVIII ғасырда қазақ даласында бақсылыққа назар аударылып, алғашқы зерттеу жұмыстарын жасау, олар жайлы ақпараттарды қағаз бетіне түсіріп, келесі ұрпаққа мұра етіп қалдыру бастау алды. «Бақсылықты» кеңінен зерттеген қазақ ғалымдары Шоқан Уәлиханов, Сәкен Сейфуллин, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Құдайберген Жұбанов және орыс ғалымдары Лев Гумилев, Доржи Банзаров, Валентина Харитоновна, Григорий Потанин болды. И.В. Харитоновна: «Бақсы мәселесін зерттеу бақсының өзі секілді жұмбақ әрі шиеленісті» [7, 293], - пікір білдірген болатын. Орыс ғалымдарының ішінде Г. Потанин қазақ қоғамындағы бақсылықтың ерекшеліктерін жүйелі зерттеген. Ғалым жаратылыстағы көлденең келген көк аттының барлығының бақсы бола бермейтінін айтады. Біріншіден, бақсылық атадан балаға дарыса, екіншіден, туылған баладан бақсы жасау жолы [8, 59]. Ш. Уәлихановтың да пікірі осыған саяды. Ғалым бақсылық атадан балаға жалғасатын қасиет екенін өз еңбегінде атап өткен болатын. Зерттеушілербұл дәстүрді былайша тұжырымдап көрсетеді: «Мұндай кездесулер, әдетте ерекше рухқа бөленген кеңістік-уақытта өтеді, онда жас шаман-кейіпкер санасында елеулі өзгерістер болады» [9, 243]. Ғалымдардың жазуынша бақсы біріншіден, әлемдік ырықты мойындаса, екіншіден, өзінің ата-баба аруағы мен генетикалық тасымалданған кодтарына сенім артады [10, 37]. Бақсылық жолға түсерде ата-бабаларынан аян келетіні көп еңбектерде айтылып жатады. Түстерінде ата-бабалары бақсы боларын немесе отбасында, өзінде бір қиыншылықтың болатынын, ұрпақсыз өтерін хабарлайды. Осылайша арғы аталарының бойындағы бақсылық қасиет ұрпағына қонып, дәстүр жалғасын тапқан. Бойына қонған қасиетті, яғни жынмен байланысы дұрыс болмағанда адам ауруға шалдығатын болған. Адам емдеумен айналысса ауруларынан айығады деген түсінік қалыптасқан. Бақсылық адам алдаумен, көзбояушылықпен айналысатын іс емес екендігі, бұл жолдағы адамдардың жаратылысы ерекше болатындығы өзінің ғылыми дәлелін тапты. Адамға бақсылық қонғаннан кейін тазалық сақтап, бойына қонған жындар мен көмекші рухтарын үнемі риза қылып, «ренжітпеуі» талап етіледі. Олай істемеген жағдайда ол адамды «жын буып», ауруға душар етеді. Неғұрлым күшті бақсының жындары әлеуетті деп саналады [10, 103].

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы қазақ арасындағы бақсылық адамдарды емдеу, келешекті болжау, жоғалғанды табу сияқты өрісі тар қызметтермен айналысумен шектелген. XIX ғасырдың соңы бұл түсініктің шеңберінің тіптен тарыла түскен шағы болды. Бұған себеп 1868 жылғы Ресейдің қазақ даласын жаңаша басқару ережелеріне сай жаңа заңның қалыптасып, бақсылыққа қатаң тиым салуы. Сондай-ақ мұсылманшылық кең етек жайып, діни түсінікте жын шақыру дұрыс емес деп танылып, шариятқа жат, күнә іс деп саналды. Орыс медицинасының дами түсуі, халық арасындағы түрлі ауруды тек медицина жолымен емдеу керек деген ұраны да бақсылық қызметтің аясын тарылтып, ығыстыруды көздеді.

Шаманизм түсінігі бойынша адамзатқа жын-шайтаннан келетін аурулар болады.

Есінен адасу, жүйке ауру, сал ауру немесе әйелдің босана алмай, толғақ қысуы. Осындай адамдарды халық арасында «жынды, жын соққан, перінің салқыны тиген, албасты басқан» деп атап жатады. Міне, бақсылардың ең басты қызметі осы топтағы ауруларды емдеуде еді.

Бақсылыққа тән қасиеттің бірі – болжаушылық. Жындардың көмегіне сүйене отырып, алдына келген адамның, тіпті дүйім жұрттың болашағын болжаған. Бірақ кез келген уақытта болжау жасай алмаған. Ол үшін әуелі өтініш жасаушы келіп, жындарын арнайы

шақыратын салт-жоралғы орындалып, қызметін атқаратын болған. Салт-жоралғының орындалуы бақсы үшін сырқат адамды емдеуде аса маңызды саналған. Бақсы еш уақытта сырқаттарды өзі сұранып, өзі барып емдеумен айналыспаған, тек сырқаттың өтінішімен ғана келіп емдейтін болған. Емдік шараларын жасауда, болашақты болжауда бақсылар арасында өзіндік тәртібі мен ережелері бар. Дегенмен сол тәртіп пен ережені сақтай отырып, әр бақсының өзіне тән ерекшеліктерімен салт-жоралғы жасауына шектеу болмаған. Ойын өрнектері, әдіс-тәсілдері белгіленген шартқа сай іске асып жатса, оның қабілет-қарымының мықтылығы деп саналған. Демек, бақсы «мен бақсы боламын» деп өзі арнайы шешім қабылдауымен болмайды. Оның бойына қонған жындар сол жолға бағытталуына мәжбүр етеді. Аян болып келген бақсылықтан бас тартса жындардың қаһарына ұшырап, өмірі тозаққа айналады.

Ш. Уәлиханов, И. Ибрагимов, Ә. Диваев, И. Кастанье, П. Комаров жәнетағы басқа ғалымдар бақсылардың салт-жоралғыларын өз көздерімен көргендерін немесе естігендерін: «Бақсы қып-қызыл болып қызған темірді шыжылдатып жалады... Әйелдің ішін жарып, бедеулікке себеп болып тұрған тас пен сары су жиналған қалтаны алып тастады... Екі қылышты қатар қойып, жүзіне аяғымен тұрды. Жылқы болып кісінеді, қой болып маңырады, бура болып аласұрды... Толғатып жатқан әйелге келген албастыны қамшымен қуды...» [12, 64] деп жазады.

«Шақыратын жындарына қарай бақсылар да үлкен, орташа, ұсақ болып жіктеледі, сондықтан олардың жасайтын кереметтіктері де әрқилы. Ұлы бақсылар барлық аурулардан да жаза алады, қарынды тіліп операция жасайды, әйелдердің аман-есен босануына болысып, албастыларды рухымен сескендіріп, қуалайды, керемет ойындарымен өзінің рухын шақырып, бал ашады. Үлкен бақсылардың белгілері мынандай істерімен көрінеді: ойыны кезінде қылышты қарнына салып қояды, қылыштың сабына дейін жұтады, қып-қызыл қыздырылған темірді жалайды, балтамен кеуудесін шапқылайды. Осының бәрі ертедегі Қорқыт әулиеден мұра болып қалған сарын мен қобыз күйінің сүйемелдеуімен өтеді. Бақсылардың осы ойынын – құдіретті істерін орындау үшін көмекке жын рухтарын шақырады. Әрбір жынның аты болады. Ойын үстінде яғни зікір салғанда бақсы уақыт өткен сайын алабұртып, әбден шегіне жеткенде әл-дәрмені бітіп құлайды. Біраз уақыттан соң орнынан тұрып, жындарының не айтқанын сөйлеп береді... Бақсылардың бұл ісі, әрекеттері нағыз өнер. Кейбір бақсылардың ойын үстінде маңдайында, бетінде темір инелер пайда болып, ал тырнақтары пышаққа айналады. Бақсының жын-рухтарының аттары болады, жекелеген индивидуум ретінде қажетті кезде өз бақсыларының алдында: әйел, шал, қожа және қыз бейнелерінде кеп тізіліп тұрады – олар сарықыз деп аталады» [6, 114].

Бақсылар сырт бейнесімен де халық арасында дараланған. Олардың киім киісі басқалардан ерек болып, өздерінің бақсы екенін бірден аңғартатын болған. Үстеріне киген киімнің өз астары бар. Бастарына аққу терісінен жасалатын бас киім киюлері аққуды ардақ тұтулары болса, сары түсті киім киюлерінің де өзіндік мәні бар. Қолдарында сары ала қамшының да болатынына байланысты бақсылардың көзін көргендер «бақсының сары ала қамшысы» тіркесін пайдаланған. Кейбірі асатаяқтарына сән беру үшін оған үкі қауырсының қадап қоятын болған. Енді бірі алба-жұлба киініп, үстіне түрлі заттан жасалған заттарды тағып алу арқылы ерекшеленіп жүрген. Оны «асай-мүсей» деп атап, заттарына аса мән берген екен. Асатаяқ, қобыз, даңғыра тағы басқа заттарын да «асай-мүсей» деп атаған деген деректер бар.

Бақсылық ерекше тылсымға толы болатынын, олардың кейбірінің сөйлей алатыны жайлы Ә. Диваев былай дейді: «бақсы жындарын шақыруға кірісіп, булығы бастаған кезде біздіңқұлағымызғашошқалардыңқорсылы, иттердіңырылдауыменүруі, құлыншақтардың кісінеуі, қозыларың маңырауы және тағы басқа дыбыстар естіле бастайды» [13, 37]. Жақсы бақсы - жақсы музыкант пен әнші бола білу керек болған. «Егер біреу нағыз қырғыз (қазақ) әншілерін тыңдағысы келсе, бақсыларды тыңдасын» [14]. Бақсы орындайтын әуендер мамандандырылмаған адамдар, яғни бақсыдан басқаларға орындауға тиым салынған

ғұрыптық әуен болып саналады. Рәсімді орындау кезінде екі әлем, екі шындық: жердегі және материалдық әлем байланысады [15].

Нәтижелер. Ақын, жырау, сал-серілердің негізгі міндеті көркем шығармашылықпен айналысу болса, бақсы белгілі бір дүниетанымға негізделген діни культті атқару міндетін арқалайды. Бақсы бейнесі қазақ әдебиетінде жиі көрініс тапқан. Сөзімізге мәйек болар қазақтың маңдай алды қаламгері Жүсіпбек Аймауытовтың «Қара бақсы» әңгімесі. Жүсіпбек Аймауытов «Қара бақсы» әңгімесінде композициялық тәсіл ерекше қолданыс тапқан. Кейіпкердің жан дүниесінің күрделілігін ашу, түрлі жағдайға ұшырайтын кейіпкердің рухани ішкі байлығын жұтатпай құтқару жолдарында жасалған автор әрекеті сөз жоқ оқырманды таңдандырады. Әңгіме кейіпкерлері автордың жоғары талғамымен таңдалып, шығармаға мән береді. Шығарманың басты тұлғасы – Көшербай, Күлше және бақсы. Жазушы шығармада қазақ халқының өмір салтын, тұрмыс-тіршілігін ашық жарияламай, астарлы жолмен құпиялай жеткізеді.

Жүсіпбек туындысында сөздің астары, түпкі мәнісі деген ұғымдарға аса назар аудару қажет етеді. Ол бойын ауру билеген қандасын рухты сөзбен емдеп алуды ойлайды. «Басқа орнасаң баспенен сыбағасыңды берейін» [16] дейді. Әңгіме үшеудің қараңғымен алысып, темір күрек арқалап, молаға қарай үреймен бара жатырғандығымен басталады. Кіруге бата алмай тұрған моланы: «Төрт құлақты шағын ғана кірпіш там еді. Қап ортадағы көрдің бет тасы опырылып, ішіне түсіп, қақолдың аузындай түк басып тұр; кейбірі көр жер болып, үстіне шөп шығып кетіпті. Жас адамның көрі болса керек, топырағы келте көрінеді, басына шаншылған жалғыз тал, күлтелі ағаш боп қалыпты» [16] деп суреттейді.

Үш ай төсек тартып, дертіне шипа таппаған Көшербайға бақсы келеді, оның күткен адамы да осы еді.

– Басқа шапқан, бәлекет!

Бас жынымды жабармың,

Жайыңды сенің табармың,

Баспен сені қағармын! [16] – деп мола қаздырып алдыртып жатырған бас бақсының тапсырмасы еді. Олар бақсыға басты әкеледі. Мұнда жазушы тарапынан бас сүйек –сөздік рәміз ретінде беріліп отыр. Сөз мәнісіне бойламағандар жер қазып, оны жайғастыру керек деп түсінсе керек. Аймауытов та әңгімеде бір жағынан көркемөнерді жалаң тұтынатындар үшін, екінші жағынан сөз мағынасын аңғармайтындарды әжуалау үшін шартты кейіпкерлерге көр қаздырады.

Атаңа нәлет, су пері!

Сумандаған қу пері!

Қол-аяқты улаған

Тиген жері у пері!

Жаның барда кет пері!

Жер түбіне жет пері!

Жындарым қаптап келеді:

Көрсетейін тепкіні!

Басыма шауып сен жауыз,

Түбіме кеп пе ең жеткелі?

Жетпек болсаң, түбіме,

Жеті бұзырың, қырық шілтен

Ерлерден медет сұрайын!

Көрде жатқан әкемнің

Қу басымен ұрайын

Жаныңды қылдай қылайын,

Қыл бұрауын бұрайын!

Сақалыңды бір талдап,

Шыңғырытып тұрып жұлайын [16] – деп бақсы сарынына басып, баспен соғып, рәсімін жасайды. Бақсының емі қонып, Көшербай үш күнде науқасынан айығады.

Әңгімеде кездесетін бақсы ойыны: «сол өңірдің бозбаласын жиғызып, құман беріп, бәріне дәрет алғызып, сыбандырып, белді бекем буғызып, жүгіндіріп алқа-қотан отырты. Көшербайды қақ ортаға салғызды. Әйелдерді үй маңынан бездірді. Кетпен шотты жанған отқа қыздыртты. Ақ семсерді жалаңдатып суырды. «Қарама көкке! Күлме бірің! Мерт боласың! Тырс етпе!» [16] деп ақырып, отырған топты бір шолып, сүзе қарайды. Бұл жоғарыда біз сөз еткен ғалымдар суреттегендей бақсы ойыны.

Атам заманнан дүниенің құпиясына қанық болу барша адамзат баласына арман. Әңгіме мақсатының бірі де осында. Ж. Аймауытов бұл шығармасында фольклорға жүгініп, өмір шындығымен байланыстыра отырып оқиға барысын әңгімелеген. Жазушының өмірлік ұстанымы мен дінге деген көзқарасы әңгімеде анық көрінеді. Өмір тәжірбиесі мен санаға сүйенген адам психологиясы уағызбен уланған санамен бетпе-бет келіп, оны диалог арқылы көрсетеді. «Көр басында неше жыл жалаңаш отырамыз, нені қорек қыламыз, періште ақы, пара ала ма?» [16] – деген секілді жауабы берілмейтін сұрақтар өмірдің мәнді сауалдары.

Бақсылық тақырыбы өзек болған келесі бір шығарма Жүмекен Нәжімеденовтың «Бақсы» әңгімесіне көз жүгіртсек. Кенес тұсында әдеби шығармаға бақсы-балгерлер мен емші-тәуіптердің арқау болуы жат ұғым болды. Бас кейіпкер Аңсағанның ауруға шалдығу мен бақсының оны емдеуге келуі әңгіменің арқауы. Аңсағанның ауруына еш шипа таппай қиналған ата-әжесі соңғы үміттерін бақсыдан күтеді. Бұл әңгімедегі бақсы біз сипаттайтын, біздің түсінігіміздегі бақсыдан мүлдем басқа. Аңсағанның ойында да: «Бақсы бет-жағын түгел жүн басқан, маңдай, мойыны қатпар-қатпар, аузын ашса, көмейі үңірейген, үсті-басы ылым-сылым кәрі біреу болуға тиіс» [17]. Бірақ бақсының бет-бейнесі Аңсаған ойлағандай емес: «Бақсының алақаны бұж-бұж, қаптаған сүйел болмай ма? Таңданғанынан көзін ашып алды: бақсы үңіліп отыр екен, күліп жіберді. Жүзі жып-жылы. Сақал-мұртын қанша қау қитқанымен жастығы білініп тұр. Үлкен қоңыр көздерінен мейірім шуағы төгіледі» [17]. Бақсының: «Хал қалай, балақан» [17], - деп балаға жылы шырай танытуы Аңсағанның бойындағы үрейді сейілтп, тіпті өмірден өткен әкесін есіңе салды. Бақсылық туралы фольклортанушы ғалым Б. Абылқасымов: «Қазақ бақсылығының кейінге дейін қаймағы бұзылмай сақталған негізгі қызметі – емшілік. Шамандық сенім бойынша адам екі түрлі жолмен ауырады: 1. Зиянкес (злые духи) тәнді жайлап алады; 2. Зиянкес тәннен жанды ұрлап алады» - дейді [18]. Зерттеушінің сөзіне сүйеніп, Аңсағанның жаның мазалаған біріншісі екенін түсінеміз. Адам жанын жын-шайтандардан тазалау үшін шығармада:

Қара қаңбақ басынан,
Қалғып ұшқан әулие
Қара жыңғыл қасынан,
Қарғып ұшқан әулие
Жын-періден аруағы,
Асып туған әулие
Қабырғасын диюдың
Қасық қылған әулие
Бәрін шайтан болмасаң
Быдықтаған әулие
Аңсағанның бүйірін
Қытықтаған әулие, - деп аластау өлеңі айтылған [17].

Автор шығармада бақсының қызметін атқару барысындағы әрекетін нанымды да, өтімді етіп көрсетеді. Мәселен, зікір салу барысын суреттеуін қарасақ: «Бақсы қақпағы жарық қара домбыраны сабалай жөнелді. Аузы-басы қисаң қағады. Әлсін-әлсін домбыраны басынан асыра, бұлғап-бұлғап тастайды. Кемпір-шал аң-таң боп бір сәт сілейсіп қалысқан, артынша қарт сасқалақтап: «Әлгі күрек қайда, күрек, күрек»- деп күбінді. Бақсы ыдырына тепсініп, әрлі-берлі жүре бастады. Домбыраның құлақ күйі келмепті, әрі бірде-бір перне дұрыс басылмайды. Естіліп жүрген ән-күйден бөтен былдық-былдық бірдеңе. Әлде, аруақтың күйі басқа ма?» [17]. Бақсының аспабы дүниелерді аралауға аттанғанда

қолданатын құралы десек, әңгімедегі бақсының аспабы — домбыра. Көрнекті фольклоршы Е. Тұрсынов: «Қорқыттың дүниенің төрт бұрышын шарлап шығуы – бақсының ойын кезінде қобыз-түйесіне мініп, тірілер дүниесін, көк аспан дүниесін, өлілер дүниесін шарлап шыққанымен тең» [18,79] деп келтіргендей, әңгімеде бақсының мінген көлігі домбыра болды. Домбырадан бөлек бақсының атрибуты ретінде күрек те қызмет етеді:

«Ұшық-ұшық-ұшық бет,
жатқан ауру күшіктеп,
Осы бумен ұшып кет, сүфит-сүфит.

Бақсы өстіп бір жұлқынып, қызған күрекке ауызындағы суды құя салды, күрек баж етті» [17]. Бақсы образын жасауда көркемдік қиялдау немесе біреуден есту жеткіліксіз болады. Ол үшін көзбен көру аса маңызды. Сонда ғана бақсы бейнесі, іс-әрекеті өзінің кең көрінісін ашпақ.

Бақсы балаға ем-дом жасап болған соң оны қызыл жағалылар алып кетеді. Бала сөзбен болсын, жылап болсын бақсыны алып қалғысы келгенмен, сөйлеуге дауысы, жылауға жасы шықпай, шекесі солқылдап кете барады. Бұл әдеттегідей көрініс. Идеология бұл тұста да өз көрінісін табады. Бақсыны алып кету себебі: бақсының бойында тылсымға сену қасиеті бар. Қазақтың ойында бақсы деген тылсыммен байланыс жасайтын тұлға. Ол жайында: «Аңыз түбі – шын, бақсы түбі – жын» деген сөз бар. Кез келген бақсының тылсыммен байланысы бары барлығымызға белгілі, сол сияқты дін де тылсыммен байланысты. Ал кеңес дәуірі дінге де, тылсымға да қарсы болып, оны жоюға оқталған кез еді.

Қорытындылай келе, әңгімедегі негізгі тақырып – қазақтың кеңес кезеңіндегі дәстүрі. Өзекті идеясы – сол дәстүрді жоюға жасалған қадамдар. Бақсы мен қызыл жағалылардың іс-әрекеті арқылы автор тақырып пен идеяны кеңінен ашады [19]. Кеңес тұсында бақсылық, дін тақырыбына тісі бата қоятын қаламгерлеріміз өте аз болды. Автордың батыл қадамы бақсылық мәнін ашуда, дінге деген көзқарастың дұрыс қалыптасуында аса маңызды жүк арқалады. Мұнда автор кеңестік идеологияға өз қарсылығын көрсетеді. Бақсы, жыраулар бейнесімен қазақ халқының таным-түсінігін, тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін төмен деп санайтын топқа туындысы арқылы жаңаша түсінік сіңіруді мақсат етеді. Осылайша аса бір тартысқа құралмаған туынды, шағын ғана көріністен, үлкен мағынадан тұрады.

Бақсылық сарынның табиғатын ашатын туындылар тәуелсіздіктен кейінгі қазақ әдебиетінде де көрініс тапты. Солардың бірі – Думан Рамазанның «Бақсы мен пері» әңгімесі. Шығарма Қызылорда қаласы, Қазалы ауданындағы Бекен атты қарияның басынан өткен оқиғасын есту үшін автордың сол өңірге баруынан басталады. Автордың бұл әңгімесін жарыққа шығаруының басты себебі ретінде бақсылық сарынның қазақ елінде әлі жалғасын тауып келе жатқанын, өз мәнін жоғалта қоймағанын оқырман есіңе салу болса керек. Шығармада бақсыны түр-тұлғасы келіскен адам ретінде суреттейді: «Сол кездері сексенге келсе де, қолды-аяққа тұрмай, лыпыл тұр. Көзі сондай өткір, жүзіне тура қарай алмайсың. Құдай бойына ерекше күш-қуат берген жан екені бірден аңғарылды. Баппен сөйлеп, бәрін ынта-шынтасымен түсіндіреді» [20]. Бақсының тек қана жасыл түсті үкілі құндыз бөрік, жасыл бешпент, шапан, іш жағынан киген жейдесінің өзі жасыл болуының өзіндік мәні бар. Әңгімеде бақсының тұратын үйіне де баса назар аударылады: «Жеркепе сияқты кішкентай тоқал тамда тұрады екен. Сыртынан шелек, шылапшын сияқты темір-терсекпен жамап-жасқап, бастан-аяқ қаптап тастаған. Есігінің алдында ит, мысық, тауық, қаз сияқты үй жануарлары қаптап жүр» [20].

Шығарманың басты кейіпкері Пауаддинге бақсылық әкесінен дариды: «Ол кісі ерекше қасиеті бар, әулиелік дарыған атақты бақсы болған. «Қара дүкен» ұстаған. Қызған темірді тілімен жалайтын адам болған, сол «қара дүкеннің» ішінде аруақтары болған» [20]. Бақсының қара дүкені дегеніміз – жоралғыларында қолданатын арнайы киіз үй немесе орында өткізілетін рәсімдік ойын. Бұл орында бақсы транске кіріп, аспаптарын қолданып, көмекші рухтарын шақыратын болған. Әңгімеде баяндалған бақсы ойынында жеті түрлі шөпті суға қайнатып, оған сүт қосып ішкізеді. Одан бөлек түшкіріп-пысқырып, отпен аластап, бір жеті оқып ем-домын жасайды. Бақсының аспабы ретінде «асатаяқ» қызмет

атқарады. Қобыз, домбыра, қамшы секілді асатаяқпен ауруларды түртпектеп емдеу бақсыларға тән қасиет. Бақсы ойыны кездесетін өзге әңгімелермен салыстыра қарайтын болсақ, аластау өлең, жырлар айтылмайды. Емдеу үлгісі өткеннен гөрі қазіргі заманғы бақсылардың емдеу рәсіміндей.

Әңгімеде бақсы бейнесі – «рух» пен «сенім» иесі ретінде бейнеленеді. Автор туындысындағы бас кейіпкер бақсының ерекшелігі – халық арасында Аллаға деген сүйіспеншілікті арттыру. Ол намаз бен құран аяттарын негізге ала отырып, өзіне ем іздеп келген сырқаттарға Алланың құдіретін түсіндіруге тырысады. Бақсының мұндай әрекеттерін Бекен ақсақалға берген жауабынан аңғаруға болады. “Келінің ауруынан құлан-таза айығады. Бірақ, енді намазға жығылсын! Таза жүрсін! – деді байыппен тіл қатып. Сонда қайтып ауырмайды” [20]. Шығармада Құранның сипат алуы бақсылықтың негізгі құралы ретінде көрініс табады. Әйгілі әулие деген атаққа ие болған Пауиддиннің әкесі Құран кітапты баласына аманат етіп қалдырады. Ол кітапты еш жанынан тастамауын талап етеді, бірақ пендешілікке салынған кейіпкер әке аманатына білместікпен қиянат етіп, кітапты өзенге шомылуға барғанда кеудесінен шығарып тастап, ұмыт қалдырады.

Автор тәуелсіздікке дейінгі және одан кейінгі екі дәуір бақсысын салыстыра қарап, басты айырмашылығыретінде Аллаға деген сенімді көрсетеді. Әуелде мұсылманшылықтың кең етек ала қоймауынан бақсылар түсінігінде табиғаттың тылсым күші құдірет деп саналған. Тәуелсіздік алғаннанбастапхалық толықтай ислам дінін қабылдап, оның қағидаларына ой жүгіртті. Бақсының жасаған емінен тапқан шипаны Алланың бергені деп санады. Бұл шығармадағы кейіпкер Пауиддин бақсы өз ісінің білгірі ретінде танылып, сол кезеңдегі бақсылардың шынайы болмысын танытады. Аллаға құлшылық жасау арқылы ауруға шипа, дертке дауа табуға болатынын айтып, Алла тағалаға мінәжат ету, жалбарыну, өзіне емес өзгенің денсаулығына тілек тілеу сынды діни тіркестерді пайдалана отырып, Алланың ұлылығын көрсетеді.

Шығарманың ерекшелігі адамзат баласының бақсыға аса мән беретінінде. Әңгімедегі фольклорлық мотив арқылы адамның рухы ұғымының өзі өлі мен тірінің жігін айыра білген сананың белгілі бір даму сатысына тәндігін де атап өткен. Ол барлық табиғатты жандандыратын сенімнен бөлек тылсым түсініктің пайда болған кезі. Бір сөзбен саралағанда, адам жаны басқа жаннан бөлектеніп, рух жайлы түсінік қалыптаса бастаған фольклорлық сана дәуірі. Әңгімеде суреттелетін перілер елі, пері қызына ғашық болу сынды мотивтер оның рухтармен байланысты әлемде жүріп, бақсылықтың көптеген сырын терең меңгеріп, әрең дегенде жер бетіне оралуы суреттеледі. Перілер мен пері қыздар – қазақ мифтік әлеміндегі демонологиялық кейіпкер, яғни адам баласымен паралельді өмір сүретін тылсым күш [21]. Жиырма жыл перілер елінде болған Пауаддинге елге оралу қиынға соғады. Перілер елінің заңы бойынша пері қызы өмірін махаббат жолында құрбан қылып, әкесі мен ағаларының қолынан қаза табады. Бірінші ретте - пері қызының жанын алуға, екінші ретте - Пауаддиннің жаны үшін келетін еді. Пауаддин тірі қалудың амалын жасап, Қазалыға келіп, тез арада үй соғады. Перілер мұсылман болғандықтан харам нәрсеге жоламайтынын білген Пауаддин ит пен мысық сынды үй жануарларын көп ұстайды. Перілердің темірден өте алмасың біліп, үйінің сыртын темірмен қоршайды. Үй оның жай ғана баспанасы болып қана қоймай, жау алмас қамалы іспетті. Қорғанудың тағы бір амалы ретінде христиан дінін ұстанатын неміс қызына үйленеді. Осы үшеуі Пауаддин бақсыға қорғаныш бола білді.

Жазушының суреткерлік стилі табиғат құбылыстарына жан бітіріп, кейіпкерінің жан дүниесімен аастастыра білуімен де дараланып көрінеді: «Көзімді ашсам, басқа бір жерде жатырмын. Жұмақ па дерсің?! Жер-дүниенің бәрі жап-жасыл» [20]. Әңгімеде «жасыл» түс символ түрінде алынған. Пауаддин бақсының жоғарыда суреттегендей тек жасыл түсті киім киюі, автордың Бекен ақсақалмен сұхбатынан кейін аяғы бірдеңеге шалынып, етпетімен құлап, есінен танып, көзің ашса жасыл бақтың ішінде жатуы жайдан-жай емес. Бақсылар үшін «жасыл» түс тылсым күштердің белгісі болған. Тіпті, өмір мен өлім арасындағы байланыс ретінде қарастырылып, тіршілікті жаңарту қасиеттерімен ассоцияланған.

Қорытынды. Сонау эпикалық жырлардан бастап қазіргі заманауи әдебиетте де бақсы образы қызықты әрі көпқырлы бейне ретінде сипатталып, әлеуметтік мәселелер мен адам жанының тереңдігін көрсететін метафора ретінде пайдаланылады. Ақын, жырау, сал-серілер сияқты бақсылар да фольклор жасаушылардың байырғы өкілдері болып саналғанымен, бақсының олардан қызметі тұрғысынан өзіндік айырмашылығы бар. Бақсылар бойындағы қасиетті бағалай отырып, халыққа игі қызмет атқарып, олардың сенімінен шыға білді. Өз дарындарын шыңдап, халықтық медицинаның пайдалы әдіс-тәсілдерін пайдаланып отырды. Бақсылардың таным өрісі кең. Табиғат, адам, қоғам туралы халықтық білімді жақсы меңгерген. Соған сай қазақ әдебиетінде бақсы образы сан қилы. Бақсы образы наным-сеніммен байланысты болғандықтан, көбіне табиғат, рух, тылсым әлем сынды күштермен байланыста сипатталады. Мақаламызға негіз болған әңгімелердің бірі Ж. Нәжімеденовтың «Бақсы» әңгімесінде бақсының образы мейлінше жұмсақ, өзге бақсыларға ұқсамайтын, тіпті бақсы екендігіне секеммен қаратындай етіп суреттеледі. Бақсылардың рухани қызметін, тылсым күштерін, беделін айқындайтын атрубы ретінде домбыра көрініс табады. Домбырамен аластау өлеңі айтылып, зікір салып, ем-домын жасауға тырысқанымен, қызыл жағалылар бақсыны тұтқындап, емі қонбайды. Кейіпкердің «Мен өлем бе?» [17] - деген ішкі қорқынышымен аяқталады. Жыңдының сандырағын сұраса да, емі қонып, Көшербай ақсақалды үш күнде аттай етіп, аяққа тұрғызған Ж. Аймауытовтың «Қара бақсы» әңгімесінің шешімі басқа. Моладан адамның бас сүйегін алдыртып, көпшіліктің алдында бақсы ойынының рәсімін жасаған бақсының ерекше қасиетпен, тылсым күшпен байланысы бірден аңғарылады. Осы секілді емі қонған бақсы ретінде Д. Рамазанның «Бақсы мен пері» әңгімесіндегі Пауаддин бақыны ала аламыз. Өзге әңгімелерде бақсылықтың қалай немесе кімнен дарығандығы туралы сөз қозғалмаса, «Бақсы мен пері» әңгімесінде әкесінен баласына дарыған қасиеті жайлы сөз болады. Құран, түс көру, перілер елі сынды желілер оқырманды қызықтыра түсіп, бақсы образын ашуда септігін тигізеді. Бақсының көмекші аспабы жайлы сөз қолғалмаса да, шөп дәрі, оқыту арқылы көтеріліп ауыратын аурудың шипасын тауып береді. Үш әңгімеде де бақсының іс-әрекетінен байқалатын өрескел қылықтар жайлы сөз қозғалмайды, оның айтқан сөзін екі етпей, құрмет-қасиетке ие тұлға ретінде көрсетеді. Қазақ қоғамында бақсылардың көрсеткен емі, беделіне қарай нақты бекітілген төлем болмаса да, оларға алғыс ретінде мал, қымбат киім-кешек, ақша, қолөнер бұйымдары сыйға тартылғаны белгілі. Дертке дауа болған бақсыға деген ризашылықтарын көрсеткенмен, төленген ақы жайлы дерек берілмейді.

Бақсылық өнер еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін кең етек жайып зерттеле басталғанымен, қазақ әдебиетіндегі бақсы сарыны, берілу сипаты жайлы зерттеулер аз. Заманмен жалғасып келе жатқан бұл тақырып оқырман үшін құпияға толы, шым-шытырық, қызғылықты. Сондықтан бақсы образы, бақсы сарыны әдебиет үшін өлмейтін, мәңгі тақырыптардың бірі болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. Қасқабасов С. Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. Екінші кітап. – Алматы: Фолиант, 2014. – 344 б.
2. Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. / Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
3. Қожалымов З. Халық емшілердің анықтамасы. Жеке емшілер жөнінде мәліметтер. – Алматы: Шалкөде, 2016. – 310 б.
4. Төлеубаев Ә.Т. Қазақтағы бақсылық. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. – Алматы: Жалын, 2006. – Б. 464.
5. Obrebski J. Struktura społeczna i ritual we wsi macedonskiej. Dzisiejsi ludzie Polesia I inne eseje. – Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2005. – 83 s.
6. Дәуренбеков Ж., Тұрсынов Е. Қазақ бақсы балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 223 б.

7. Харитонова В.И. Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований. (Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам). – М.: ИЭА РАН, 1999. – 602 с.
8. Потанин Г. Избранные сочинения в 3-х томах. Путешествия, воспоминания и письма / сост. Е.М. Аргын, Э.Д. Соколкин. – Павлодар. ЭКО, 2005. – 110 с.
9. Жақсылықов А. Шаманизм мен фольклор. // Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Қазақстанның қазіргі заманғы мәдениеттану парадигмалары. – Алматы: Жазушы, 2006. – 496 б.
10. Аташ Б. Шамандық метафизика: әлемдік ерік аясындағы бақсы феномені. // Тамыр: искусство, культура, философия. – 2013. №4 (37).
11. Левшин А. Описание Киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. В 3-х частях. – СПб.: Карла Крайя, 1832. – 230 с.
12. Диваев Ә.А. Тарту // Парасат. – 2012. – №1. – Б.10-11; №3. – Б.12-13; №5. – Б.12-13; №6. – Б.12-13.
13. Диваев А. Баксы как лекарьи колдун. – Казань: Заря, 1889. – 400 с.
14. Алекторов А.Е. Киргизы // ОЛ., 1886. – № 13-20, № 22-25.
15. Gabitov T., Baltabayeva A., Maldubek A., Shamakhay S. Shaman music as state of mind of the Kazakh // Procedia – Social and Behavioral Sciences: Volume-217, pp-643-651. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.02.087>.
16. Аймауытов Ж. Қара бақсы. URL: <https://qalamger.kz/literature/proza/zh-sipbek-ajmauytov-aga-ba-sy/691> (қаралды: 08.10.2024).
17. Нәжімеденов Ж. Бақсы. URL: <https://bilim-all.kz/article/12573-Baqsy> (қаралды:01.10.2024).
18. Абылқасымов Б. Бақсы: Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық). Фольклор. – 1-том. – Алматы: Қазақпарат. – 2008. – 992 б.
19. Жетібай Р.Қ., Сапарова Ш.Ә. Ж. Нәжімеденов әңгімелерінің тақырыптық және идеялық ерекшелігі//Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы.№2. – 2021. – Б. 55-65. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-7804.08>.
20. Рамазан Д. Бақсы мен пері. URL: <https://kitap.kz/>(қаралды:05.10.2024).
21. Сыздықова Б.Е. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі «періге ғашық болу» мотиві (Қ.Мұбарак әңгімелері негізінде)//Вестник Карагандинского университета.№2.- 2022. –Б. 117-124. DOI10.31489/2020Ph2/117-124.

Р.Б. СУЛТАНГАЛИЕВА, Б.Б. БИРЛЕСОВА

Западно-Казахстанский университета имени М. Утемисова,
Уральск, Казахстан

МОТИВЫ БАКСЫ В КАЗАХСКИХ РАССКАЗАХ

Аннотация. Мотив баксы, один из ключевых фольклорных и духовных феноменов казахской литературы, берет свои корни в древних традициях и верованиях. В кочевой жизни казахов функциональная роль баксы была широка: они становились сказителями, целителями, ясновидящими и духовными лидерами народа. Мотив баксы в литературе берет свое начало в мифологии и находит продолжение в легендах, песнях, эпосах и рассказах, играя важную роль в общественной жизни, отражая мировоззрение народа. Произведения казахского фольклора и образ баксы, встречающийся в них, подтверждают древние истоки этой темы. В литературе образ баксы занимает центральное место, отражая черты жизненных реалий через живые образы. В XVIII веке в казахской степи особое внимание было уделено баксы и началось изучение этого феномена. Помимо казахских ученых, казахские баксы вызвали большой интерес и у русских исследователей, которые анализировали и изучали этот феномен в своих трудах.

В статье исследуется тема мотива баксы в казахской литературе, выявляются взаимосвязь и особенности литературы, мифов и фольклора для раскрытия образа баксы в рассказах. Рассматриваются его художественные особенности, тематическое и содержательное значение,

а также его изображение в литературе. Приводятся определения термина «баксы» у разных народов. Образ баксы в исследовании представлен не только как целитель, но и как символ традиций и культуры, как личность, понимающая проблемы общества и оказывающая моральную поддержку. Этот образ раскрывается через диалоговые взаимодействия, создавая сложный и многогранный персонаж.

В статье уделено внимание трансу баксы, анализируются движения и действия в ходе транса, показывается, что основа транса баксы тесно связана с древними духовными представлениями. Для анализа транса баксы приводятся конкретные примеры из произведений. В исследовании взяты произведения казахской литературы, такие как «Кара баксы» Жусипбека Аймауытова, «Баксы» Жумекена Нажимеденова, «Баксы мен пері» Думана Рамазана. Оценивается роль баксы в этих произведениях. Представлены выводы о баксы и знахарстве через рассказы, отражающие эволюцию взглядов в разные периоды казахской литературы. Через произведения показана роль баксы в системе мировоззрения и верований народа, а также его влияние на общество.

Ключевые слова: рассказ, образ, мотив, баксы, шаман, религиозный культ, транс баксы.

R.B. SULTANGALIEVA, B.B. BIRLESOVA

M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan

SHAMAN'S MELISMA IN KAZAKH STORIES

Annotation. Shaman's melisma (tune) is one of the folklore and spiritual treasures of Kazakh literature and has its roots in ancient traditions and beliefs. In nomadic Kazakh life, shamans performed a wide range of functions; they became zhyraus (folk poets and singers), healers, clairvoyants, spiritual leaders of the people. Shamanic motifs in literature are rooted in ancient mythology, continue in legends, songs, and stories, and not only play a special role in social life, but also became an element reflecting the attitude of the people towards life. The works of Kazakh folklore and the image of the shaman found in them are evidence of the antiquity of the theme. In literature through various phenomena of life, actual characteristics of the reality of life, the image of the shaman occupies a significant place in depicting various aspects of life. In the Kazakh steppes in the XVIII century, special attention was paid to witchcraft, researches were conducted, imagery on paper began. In addition to Kazakh researchers, shamanism in the Kazakh steppe was studied and analyzed with great interest by Russian scholars.

The article studies the theme of shaman in Kazakh literature, shows the relationship and specificity of literature and myth, folklore to reveal the image of the shaman in the stories. Its artistic features, subject, content meaning and reflected in literature will be analysed. Definitions of the name of different nation 'shaman' are given and an overview of the rules according to the research works of prominent scholars. The image of the shaman, which is the premise of the research, is portrayed in the stories not only as a soul engaged in healing, but also as a symbol of tradition and culture, understanding the problems of humanity and society, providing moral support. Such an image is often revealed in a dialogical relationship, creating a complex image.

The article emphasizes the analyzed trance rituals of the shaman, his actions in the process of the game, demonstrates that the shaman's entertainment is based on spiritual-attractive ancient knowledge. The rituals of the shaman are analyzed using specific examples from literary works. In Kazakh literature, the subject of study were the works of Zhusupbek Aimaubekov 'Black Shaman', Zhumeken Nazhmidenov 'Shaman', Duman Ramazan 'Shaman and Evil Spirit', where the role of the shaman was evaluated. Assertions about shamanism across different literary epochs are conveyed through stories. The shaman's role in the folk worldview and belief system, as well as their societal influence, is reflected in these works."

Keywords: history, image, tune, shaman, shamanism, religious cult, Shaman's game

References

1. Qasqabasov S. Mifologia. Fölklor. Ädebiat. Zertteuler. Ekinşi kitap. – Almaty: Foliant, 2014. – 344 b.
2. Uälihanov Ş. Qazaqtardaғы şamandyqtyñ qaldyғы./ Таңдамалы шығармалар. – Almaty: Jazuşy, 1985. – 560 b.
3. Qojalymov Z. Halyq emşilerdiñ anyqtamasy. Jeke emşiler jönünde mälimetter. – Almaty: Şalköde, 2016. – 310 b.
4. Töleubaev Ä.T. Qazaqtaғы baqsylyq. Qazaq halqynyñ дәstürleri men ädet-ğüryptary. 1-tom. Almaty: Jalyn, 2006. – B. 464.
5. Obrebski J. Struktura społeczna i ritual we wsi macedonskiej. Dzisiejsi ludzie Polesia I inne eseje. – Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2005. – 83 s.
6. Däurenbekov J., Türsynov E. Qazaq baqsy balgerleri. – Almaty: Ana tılı, 1993. – 223 b.
7. Haritonova V.İ. Zagovorno-zaklinatelnoe iskustvo vostochnyh slavän: problemy tradisionnyh interpretasi i vozmojnosti sovremennyh issledovani. (Etnologicheskie issledovania po şamanstvu i inym tradisionnym verovaniam i praktikam). – M.: İEA RAN, 1999. – 602 s.
8. Potanin G. İzbrannye sochinenia v 3-h tomah. Puteşestvia, vospominania i pisma/sost. E.M.Argyn, E.D.Sokolkin. – Pavlodar.EKO. – 2005.
9. Jaqsylyqov A. Şamanizm men fölklor. // Älemdik mädeniettanu oi-sanasy. Qazaqstannyñ qazırğı zamanғы mädeniettanu paradigmalary. – Almaty: Jazuşy, 2006. – 10t. – 496 b.
10. Ataş B. Şamandyq metafizika: älemdik erik aiasyndaғы baqsy fenomenı. // Tamyр: iskustvo, kültura, filosofia. – 2013. - №4 (37).
11. Levşin A. Opisanie Kirgiz-kazachih ili kirgiz-kaisaskih ord i stepei. V 3-h chastäh. – SPb.: Karla Kraiya, 1832. – 230 s.
12. Divaev Ä.A. Tartu//Parasat. №1. – 2012. – B. 10-11; №3. – B.12-13; №5. – B.12-13; №6. – B.12-13.
13. Divaev A. Baksy kak lekari koldun. – Kazän: Zarä, 1889. – 400 s.
14. Alektorov A.E. Kirgizy // OL., 1886. – № 13-20, № 22-25.
15. Gabitov T., Baltabayeva A., Maldubek A., Shamakhay S. Shaman music as state of mind of the Kazakh // Procedia – Social and Behavioral Sciences: Volume-217, pp-643-651 <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.02.087>
16. Aimauytov J. Qara baqsy. URL: <https://qalamger.kz/literature/proza/zh-sipbek-ajmauytov-ara-ba-sy/691> (qaraldy: 08.10.2024).
17. Näjimedenov J. Baqsy. URL: <https://bilim-all.kz/article/12573-Baqsy> (qaraldy: 01.10.2024).
18. Abylqasymov B. Baqsy: Qazaq ädebiatynyñ tarihy (10 tomdyq). Fölklor. – 1-tom. – Almaty: Qazaqparat. – 2008. – 992 b.
19. Jetibai R.Q., Saparova Ş.Ä.J.Näjimedenov äñgimeleriniñ taqyryptyq jäne ideialyq erekşeligi// Abai atyndaғы QazÜPU-dyñ habarşysy. №2. -2021. –B. 55-65. <https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-7804.08>
20. Ramazan D. Baqsy men peri. URL: <https://kitap.kz/> (qaraldy: 05.10.2024).
21. Syzdyqova B.E. Qazırğı qazaq äñgimelerindeğı «perige ğaşyq bolu» motivı (Q.Mübarak äñgimeleri negizinde)//Vestnik Karagandinskogo universiteta. №2. – 2022. – B. 117-124. DOI10.31489/2020Ph2/117-124.

Авторлар туралы мәлімет:

Сұлтанғалиева Рита Бекжанқызы – филология ғылымдарының қаңдааты, М. Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған профессоры, Орал, Қазақстан.

Султанғалиева Рита Бекжановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Западно-Казакхстанского университета имени М. Утемисова, Уральск, Казакхстан.

Sultangalieva Rita Bekzhanovna – candidate of philological sciences, associate professor of M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

Бірлесова Балауса Бауыржанқызы – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты, Орал, Қазақстан.

Бирлесова Балауса Бауыржановна – магистрант Западно-Казакстанского университета имени М. Утемисова, Уральск, Казакстан.

Birlesova Balausa Bauyrzhanovna – is a undergraduate student of M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.